

***

***

В статье рассматриваются термины, обозначающие категорию арабского глагола в учебниках и учебных пособиях на казахском языке.

The article is about terms that sign the category of Arabic verbs in the text books and materials on Kazakh language.

А.Сейітова

АБАЙ МЕН НИЗАМИ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ЕСКЕНДІР БЕЙНЕСІ

М.Әуезов Абайдың Шығыс әдебиеттері классиктерімен байланысының екінші кезеңі 1886-1890 жылдар аралығы, яғни есейген шағындағы шығармашылық байланысы деген пікірді ұстанады. Зерттеушілердің пікірі бойынша, Абай “Ескендір” поэмасын 1900-1902 жылдары /1, 263/, әбден ақындық кемеліне келіп, тәжірибесі молыққан шағында жазған. Абайдың “Ескендір” поэмасы абайтану ғылымының негізін қалаған М.Әуезов зерттеулерінен басталып, осы күнге дейін ғалымдардың зерттеу нысанасының өзекті тақырыбына айналып келеді.

Поэманың тақырыбын, сюжетін, идеясының түп-төркінін, қайнар көзінің қайдан бастау алғанын зерттеп, тану мақсатында көптеген ғылыми мақалалардың жарияланып, алымды зерттеу еңбектердің жазылғанын айту шарт. Осы ретте отандық әдебиеттану ғылымы саласында С.Қасқабасов, М.Мырзахмет-ұлы, Р.Бердібаев, М.Мағауин, Ө.Күмісбаев, Ш.Сәтбаева, Н.Келімбетов, А.Машанов сынды ғалымдардың еңбектерін ерекше атау қажет.

Сол сияқты жалпы Александр Македонский тақырыбын зерттеген ғалымдардың есімдерін де атап өткен лазым. Осы ретте Е.Э.Бертельс, А.Н.Самойлович, Ф.Шахермайр, Б.Г.Гафуров, В.М.Жирмунский, Е.А.Костюхин, Ф.А.Бойназаров сияқты кеңестік және шетелдік ғалымдардың еңбектері зор, соның ішінде Александр Македонский тақырыбын зерттеудегі жетістіктері ауыз толтырып айтуға тұрарлық.

Тарихи деректерге жүгінсек, есімі әлемге әйгілі қолбасшы А.Македонский б.д.д. 356 жылы Македонияның астанасы Пелледе дүниеге келген. Оның өмірбаянын Б.Г.Гафуров пен Д.И.Цибукидустың

“А.Македонский и Восток” атты көлемді зерттеу еңбегінен көреміз: “Его отец, Филипп II, потомок древнемакедонского царя Карана, выводил свое происхождение от мифического героя Геракла, а его мать, Олимпиада, была дочерью молосского царя Эпира, ведущего род от другого героя эллинской мифологии – Ахилла” /2, 16/.

А.Македонскийдің бейнесінің ғасырлар тезіне шыдап, бүгінгі күнге дейін жаңғырып, жаңарып жетуіне қолбасшының өзі көп күш салған. Александр әрбір жорыққа шыққан сайын қасына сол күнгі шайқасты, шайқастағы өзінің ерлігін хатқа түсіріп, деректеп, рәсімдейтін жылнамашы-жазушыларды ертіп жүрген. Бұл жөнінде австриялық ғалым Ф.Шахермайрдың зерттеу еңбегінде жазылған: “Благодаря заботам Александра количество писателей – участников похода было значительно большим, чем обычно во время войн. Таким образом, были созданы все условия для выполнения желания Александра достойно освещать его подвиги. Никакой другой поход не получал еще столь полного отражения в литературе ни по количеству написанного, ни по разнообразию сочинений” /3, 93/.

Сондай жазушылардың бірі – оның жорықтарының куәгері Каллисфен. Каллисфен Аристотельдің туысы, әрі шәкірті болғанға ұқсайды. Ф.Шахермайр еңбегіне сүйенсек, Каллисфенге бұл міндетті жүктеп, ресми тапсырма берген Александрдың өзі екен. Әскери есептер, жылнамалар мен панэллинистік дүниетанымға негіздеп, Александрдың батырлығы мен айбындылығын әсірелей сипаттайтын “Александр жайлы романын” Каллисфен грек тілінде жазған. Бұл автор саяси мақсатты ұстанған. Александрдың дәрігері Каллисфен есіміне таңылған

шығармада Александрдың таңғажайып жағдайда дүниеге келуі, оның Аристотельден дәріс алуы, Египетке, Сирияға, Персияға жасаған жорықтары мен шабуылдары, Дарий патшаны жеңуі, Дарийдің қызы Роушанакка үйленуі бәрі-бәрі қамтылып жазылған еді. Александр бейнесін сомдамақ болған кейінгі авторлар Каллисфен жазбаларына сүйенетін болғандықтан осы шығарма кейінірек жазылған шығармаларға арқау болып, Александрдың өмірбаянының бұрмалануына себепкер болған сияқты.

Александр дүние салған соң оның бүкіл өмірбаянын қамтыған теңізші, философ Онесикриттің толымды философиялық еңбегі жарық көреді. Келесі жазушы Клитарх. Ол еңбегінің бірінші бөлімінде Каллисфен деректері мен жазбаларына сүйенсе, екінші бөлімде ауызша материалдарға иық артып, өзінің қалауынша еркін жазғандықтан әдеби шығарма дүниеге келеді.

Тарихи тұлға – А.Македонский туралы ежелгі дәуірлерде жазылған тағы да басқа шығармалар болған: Б.д.д I ғасырда Юлий Цезарь билігі тұсында Александр жорықтарының тарихы жайлы жазылған Диодор Сицилийскийдің “Тарихи кітапхана” шығармасы. Оның Александры – жауынгер, қалаларды қиратушы және адамдар жүрегіне қорқыныш ұялатушы. Александр туралы жазған келесі антикалық автор – Плутарх. Плутарх “Бақыт немесе Александрдың айбындылығы туралы” атты еңбегін б.д. I – II ғасырларда жазған. Квинт Курций Руф “А.Македонский тарихы” шығармасын б.д. I ғасырында жазса, Помпей Трога 44 кітаптан тұратын “Historiae Filipiae” еңбегін б.д.д I – б.д. I ғасырларда жазған. Рим тарихшысы Флавия Аррианның “Александр жорығы” тарихи деректілігімен құнды.

Александр Македонский мен Ескендір Зұлқарнайын тұрғысында жазылған Шығыс халықтары шығармаларының батыс еуропа халықтарының шығарма-ларынан айырмашылықтары өте көп. Шығыс халықтарының әдеби шығарма-ларында

Ескендірдің халық көксеген ел билеуші бейнесі сомдалды.

Белгілі шығыстанушы Е.Э.Бертельс тарихи Александр – Ескендір бейнесінің Шығыс әдебиетінде қай кезеңнен бастап өңі айналған түрде пайда бола бастағаны жайлы былай дейді: “... на Востоке начали складываться первые версии своеобразного романа, менявшего весь облик исторического Александра. Зародился он уже около I в. н. э., но особенно пополнился в первых десятилетиях IV в” /4, 286/. Ал Шығыс әдебиетінде Ескендір бейнесіне көптеген ақындар қалам тартып, нәтижесінде соны шығармалардың туындағаны мәлім.

Солардың арасындағы “Динкард”, “Бандахшан”, “Құдайнаме”, “Ардашир Бабақанның ісі” “Тонсер хаты” сияқты шығыстық шығармаларда Ескендір – тарихи Ескендір бейнесіне сай, қатал, қанішер патша, салт-дәстүрді құртқан жағымсыз бейнеде көрініс тепкен. Кейінірек жазылған шығармалар арасынан ұлы туындылары арқылы әлемдік әдебиет деңгейіне көтерілген парсы ақындары Әбілқасым Фирдаусидің (936-1027) “Шаһнаме” еңбегіндегі Ескендір жайлы тарауын, Ганжелік Низамидің (1141-1213) “Ескендірнамесін”, Деһлеvidің (1253-1325) “Ескендірдің айнасын”, Әбдіррахман Жәмидің (1414-1492) “Ескендірдің даналық кітабы” атты поэмаларын ерекше атаған жөн. Аталған шығармалардың негізгі кейіпкері бір болғанымен, әрқайсының идеясы, сюжеті мен композициялық құрылымы әрқилы.

Тарихи деректер бойынша, А.Македонский парсы жұртының жеріне баса-көктеп кіріп, жаулап алған кезеңде Персия гүлденген, бай өлке, өркениеті мен мәдениеті жоғары дамыған ел болатын. Тарихи деректерден А.Македонскийдің үш жылдың көлемінде Шығыс Персияны толығымен өзіне бағындырғаны белгілі. Даңқты қолбасшы сол кездегі Персияның астанасы Тахт-е Джамшидті басып алып, барлық қазына-мүлікті талан-таражға салған. Осындай басқыншының қандықол әрекеттерін айыптап, сынау орнына орта ғасырдағы парсы ақындарының бәріне көз жұмбайлықпен қарап, қарақшыны

дәріптеп, даңқын көтере жырлауының мәнісі неде екен? Өйткені, өздерін сол кездегі мықты мемлекеттер қатарына қосатын парсы жұрты үшін мұндай жеңіліс бетке жағылған күйе, сүйекке басылған таңбамен пара-пар еді. Сол себепті де, парсылар елдің намысын ақтап алмақ ниетте әртүрлі аңыз-әңгімелер мен жалған қауесет таратып, А.Македонскийдің, яғни Ескендірдің шыққан тегін парсылық етіп шығаруға тырысып, тарихты қолдан жасап, бұрмалауға көшкен.

Сөйтіп, даңқты қолбасшы Александр Македонский мен Ескендір Зұлқарнайын бейнесі Шығыс пен Батыстың көптеген елдерінде кең танымал болды. Оның есімімен әртүрлі аңыз-әпсаналар байланыстырылды. Шығыс халықтарының шығармаларында жырланатын Ескендірді ақылды ел билеуші, жолы болғыш қолбасшы, ақылгөй, дана адам етіп бейнелеу дәстүрге айналды. Александр Македонскийдің жер-жаһанды жаулап алушылық, басқыншылық әрекеттері, азат адамдарды еркінен айырып құлдық бұғауына салған озбырлық істері жайлы тіс жарып ештеңе айтылмады.

Зерттеуші Ф.Бойназаров өзінің зерттеу еңбегінде әлем әдебиетінде Александр-Ескендірді дана патша бейнесінде ғана көрсететін шығармалармен қатар тарихи оқиғаларға негізделініп жазылған шығармалардың да бар екендігін жазады: “В некоторых источниках подчеркиваются жестокость и властность Искандера. И тогда он предстает перед нами уже не в виде царя-мудреца, а как завоеватель” /5, 8/. Ф.Бойназаровтың бұл тұжырымына қазақ әдебиетіндегі Абайдың “Ескендір” поэмасы да көрнекі мысал бола алады.

Академик С.Қасқабасов: “...зерттелуге тиісті нәрсенің бірі – Абайдың Ескендір бейнесін Шығыс классиктерінен басқаша бейнелеуі. Мәселен, Фердоуси, Низами, Науаи, Жәмилерде Ескендір Иран елінің жеті атасынан бері патша болып келе жатқан ұлы әрі әділ әміршісі болып суреттеледі” /6, 236/ деген пікір білдіреді. Сондықтан Абай поэмасының кейіпкері Ескендір бейнесін парсы ақындарының кейіпкерлерімен салыстыра зерттеу абай-

тану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Абай ең алдымен оқырманынан Ескендірді біле ме екен деп сұрап алып, оның жайын өзі баяндауға кіріседі. Бұл Абайдың жұртқа олар білетін, халық арасында ауыз әдебиеті үлгілері арқылы “Қос мүйізді Зұлқарнайын” деген атаумен кең тараған Ескендірден басқа кейіпкер жайын жыр ететінін аңғарту үшін ұстанған әдісі болса керек. Абай заманындағы туындаған шығарманың оқырманынан тыңдарманы көп болғаны белгілі. Сол себепті кейіпкерінің атын сол кездегі тыңдаушы құлағына ауырлау тиетін Александр деп алғаннан гөрі құлақ естіп, ауыз айтып үйренген Ескендір деп таңдауы да түсінікті жағдай.

Абай тарихи шындыққа сай Ескендірдің Филипп патшаның перзенті екенін, оның Македонияны мекен еткенін, қызғаншақ адам болғанын жазады:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен /7, 64/.

Ескендір тақырыбына қалам тартқан алғашқы парсы шайыры Фердоуси (936-1027) болғанмен, парсы әдебиетінде Ескендір тақырыбына жазылған шығармаларға Ганжелік Низамидің “Ескендір-наме” шығармасының негіз болғаны талас тудырмайды. Низамидің Ескендірнамесі осы тақырыпта жазылған барлық шығармалардан қай тұрғыдан алып қарасақ та, көлемі жағынан болсын, мазмұны жағынан болсын, шоқтығы биік туынды. Шығарма өте биік ақындық деңгейде жазылған. Жақсы нәрсенің қашанда жалғасын тауып жататыны мәлім. Кейінгі ақындардың еліктеп, сол тақырыпты жырлауына түрткі болуына Низамидің ақындық қабілетінің биіктігі, талантының сонылығы әсер етсе керек. Сондықтан да өзінен кейінгі ақындар осы шығармаға еліктеп, тіпті сол тақырыпты қайталап жырлап, жауап ретінде нәзира үлгісін дамытып, шығыстық Ескендірлер бейнесін қалыптастырды. Парсы әдебиетінде “Бестік” – “Хамса” шығармаларын

жазу үрдісі де Низамидің “Хамсесінен” кейін пайда болып, өз жалғасын тапты.

Нәзира – Шығыс әдебиетінде ықылым заманда қалыптасып, бертінге дейін өзінің жалғасын жақсы тапқан әдеби шығармашылық дәстүр. Бір ақынның үлгілі шығармасының тақырыбына еліктеп, жауап ретінде сол шығарманың өлең өлшемін сақтап, басқа бір ақынның дүниеге әкелген туындысы нәзиралық үлгідегі туынды деп саналады. Кейбір кездерде шығарманың өзінің алдыңдағы туындыдай ұқсас жазылуы соншалық, оқырман аударма оқып отырғандай әсерде болады.

Ескендір жайлы үлгі боларлық дәрежеде жыр жазған, кейін ол жырлаған шығарма басқа ақындардың еліктеу үрдісіне айналған Низамидің “Ескендір-намесі” (اسکندرنامه) – “Хамсеге” енген соңғы бесінші поэма. Көлемі жағынан бұл поэма Низамидің алдыңғы поэмаларының бәрінен де қомақты. Шығарма 10500 бәйітті қамтиды, екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім: Шарафнаме – Даңқ кітабы, екінші бөлім: Иқбалнаме – Бақыт кітабы немесе Хераднаме – Даналық кітабы. Шарафнаме бөлімі 63 тараудан, ал Иқбалнаме бөлімі 42 тараудан тұрады. Низами әр тарауды жеке-жеке бөліп, олардың атауын қойып отырады. Ақын “Шарафнамеде” шарапшыға, ал “Иқбалнамеде” әншіге қаратып лирикалық шегіністер жасайды:

Кел, сақи, анау райхан мінезді шарапты,
Маған бер, пейішті есіме түсірсін /8, 946/.

Ганжелік Низами Ескендірнаме шығармасының “Иқбалнаме” бөлімінің 9 тарауында шебер жылнамашының ауызынан Ескендірді бірнеше себептен Зұлқарнайын деп атайтынына тоқталады:

Бірінші, Шығыс пен Батысты түгел шарлап шыққандығына орай; “ғерн” араб тілінде шығыс және батыс деген мағынада жұмсалған. Екінші, желкесінде өрілген екі тұлғым болғанына орай; “ғерн” бұрым, тұлғым деген мағынаны да береді. Үшінші, түсінде Батыс пен Шығысты күннен алған көрінеді; Төртінші, екі “ғерн” өмір сүрген, “ғерн” арабша ауыз екі сөйлеу тілінен отыз жылдық кезең деп те аударылады /9, 1331-1467/.

Ганжелік Низами “Шарафнамені жазуға құштарлық” атты 11 тарауда осы шығарманы жазудағы өзінің нендей мақсат көздегенін анық жазады:

Қазір сөз шындайтын кілем үстінде
Ескендірдің тағдырының дабылын
қағамын.

Оның мәдениеті жайлы сөз қозғап,
Тәжі мен тағын көтеремін жоғары.
Атақты патша, аты оның Файлакус,
Рум мен орыс оның бұйрығын
қабылдаған.

Грек жері Файлакусқа мекен болып,
Македония оның нағыз отаны болған
/9, 943-944/

Осыдан-ақ Низамидің өз кейіпкері Ескендірге оң қабақпен қарап, оны дәріптеп жазуға бел байлағаны анық байқалады.

Низами аталмыш шығармасында Ескендірдің дүниеге келуі жайлы алып-қашты әңгіменің көп екендігіне тоқталып, екі аңызды тілге тиек етеді: Румиліктердің аңызы бойынша, Ескендір – жапан далада толғағы қысып, сол жерде сәбиін дүниеге әкелген бір заһид әйелдің перзенті. Ауыр босанған бейшара әйел сол жерде көз жұмады. Сол маңда аң аулап жүрген Файлакус әлгі жетімекті тауып алып, бағып-қағып, тәрбиелеп, мұрагері етіпті-міс:

Жерден әлгі сәбиді көтеріп алып,
Сол күнгі ойынға таң қалды.

Үйіне алып келіп бағып-қағып,
Өзінің мұрагері етті /9, 944/

Екінші аңыз бойынша, ирандықтар Ескендірдің нәсілін Дара патшамен байланыстырады:

Отқа табынушы диқан оның тегін

Қайтадан Дарамен байланыстырады /9, 945/

Ал Низамидің өзі болса Ескендірдің бір сұлу қыз бен Файлакустың адал махаббатынан дүниеге келген пәк сәби екендігін айтып, алып-қашты әртүрлі аңыз-жорамалдардың бәрін жоққа шығарады.

Ал қазақ ақыны Абай өз поэмасында Ескендір жайлы тарихи мәліметтер мен деректер келтіріп, оның қандай адам болғанын өз оқырманына нақты мәліметтермен жеткізуді мақсат еткен:

Филипп өлді, Ескендір патша болды,

Жасы әрең жиырма бірге толды /7, 64/.

Ескендір тақырыбына қалам тербеткен Шығыс ақындарының шығармаларымен салыстырар болсақ, Абайдың осы поэмасынан Ескендірдің шынайы болмысы көрініс бергенін байқаймыз. Ол нағыз өмірдегідей даңққұмар, қатігез, ынсапсыз жан ретінде суреттелген. Тарихи деректерде Александрдың әкесінің тірі кезінде-ақ билікке ұмтылып, оның жүргізген билігі мен жасаған әрекеттеріне көңілі толмағаны жайлы деректер бар.

Өз жұрты аз көрініп, көршілерге

Көз алартып қарады оңды-солды /7, 64/.

Ашкөз мұрагер үшін қанішердің қолынан қаза тапқан әкесі Филлиптің көзі тірісінде алдына қойған мақсаттары, әсіресе, гректер мен македониялықтарды біріктірсем деген ойы тым қораш көрініп, Александр тарапынан еш қолдау таппайды. Александрдың ойы тым әріге кеткен еді. А.Македонскийге Македония тарлық ете бастайды. Ол бүкіл әлемді, ұлттар мен ұлыстарды біріктіруді мақсат етеді. Александр енді шетсіз-шексіз әлемнің билеушісі болуды армандайды. Осы ретте Абайдың Ескендір жайлы тарихи дерек көздерімен кең түрде таныс болғандығына көзіміз жете түседі:

Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады /7, 64/.

Осыдан-ақ Абайдың бұрынғы Шығыс ақындарының таптаурын болған сүрлеуімен жүрмей, тың, жаңа бағыт ұстанғанын көреміз:

Сұмдықпен әскер жиып қаруланды,
Жақын жерге жау болды, тұра аттанды.

Көп елді күтінбеген қырды, жойды,
Ханды өлтіріп қаласын тартып алды.
Жазасыз жақын жердің бәрін шапты,
Дарияның суындай қандар ақты.

Шапқан елдің бәрін де бодан қылып,
Өкіметін қолына тартып апты /7, 64/.

Тарихта Александр Македонскийдің әділетсіздігі мен қатігездігі жайлы нақты деректер сақталған. Шығыстанушы-ғалым Е.Э.Бертельс: “Народам Востока не была ясна истинная сущность походов Александра. Они не придавали значения тому, что Александр раздавил греческую республику, превратил граждан в подданных, вместо относительной свободы уста-

новил тиранию; что походы его повлекли за собой разграбление стран Востока и уничтожение громадного количества бейнесурных ценностей” /10, 283/.

Бұл тұжырымды ғалым орта ғасырлық Шығыс ақындарының шығармаларын негізге ала отырып жазған. Өйткені Фердоуси, Низами, Деһлеви, Жәми шығармаларындағы Ескендір – жағымды кейіпкер, әділ патша, мұсылмандарды құтқарушы ретінде суреттеліп, А.Македонскийге қатысты тарихи шындықтан алшақ жатыр, ал Абайдың Ескендірі тарихи қолбасшының шынайы бейнесін нақты ашып көрсетуімен де құнды.

Низамидің Ескендірі ең алдымен Иранды жаулап алған соң зардуштықтардың храмдары мен олардың отқа табынатын мекен-жайларын талқандап, қиратады. Олардың бұл әрекеті парсы ақындары шығармаларында бір Құдайға, хақ жолы – мұсылманшылыққа жол ашқан ізгі іс ретінде дәріптеледі. Низамидің “Ескендірнамесінде” былайша сипатталады:

Ескендір ирандықтарға отқа
табынушылықтан

Бас тартуға бұйырды
Ежелгі дінді жаңартып,
Құдай жолына бет бұрындар деді.

Адамдардың бәріне бұйырды:
Бір Құдайға ғана табыныңдар.

Ханифе дінінен пана тауып,
Барлығың жүректеріңе мейірім
ұялатындар /9, 1019-1020/

Абай поэмасындағы Ескендірдің атағы керісінше, зұлымдығымен, қанішерлігімен жаһанға жайылады:

Атағы талай жерге оның жетті,
Жердің жүзін алуға талап етті.
Есепсіз әскер ертіп, жарақтанып,
Есіткен елдеріне жүріп кетті /7/.

Ал Низамидің шығармасындағы Ескендір бейнесі Абайдың Ескендіріне мүлдем қарама-қарсы. Ол таққа отырып, басына тәжін киген соң әкесінен көрген жақсы үрдісті әрі қарай жалғастырып, әділдікпен, көрегенділікпен елді басқарады. Қол астындағы халқына тек жақсылық жасауға тырысып, саудагерлерді де салық төлеуден босатады.

Қалаларды гүлдендіріп, алтынмен аптап, безендіреді, бау-бақты жасыл желекке орандырады:

Алтын шашып, ғимарат сарай салды,

Гүл екті, жұлып тастап тікендерді /9, 388/

Низамидің Ескендірінің жомарттығы, мәрттігі айдай әлемге жайылып, даңқы қиырлардан асады. Бұл шығармада ақын Ескендірді бірден үлгілі кейіпкер дәрежесіне жеткізбейді. Ескендірге әр түрлі оқиғаларды басынан кешкізіп, шығарма барысында жетілдіру үстінде болады. Әдебиет теориясының маманы П.В.Палиевский суреткердің үлгілі кейіпкері жайлы: “Идеал художника, предстающий в образе, складывается, конечно, не стихийно, он глубоко целесообразен и целеустремлен, и в этом смысле он так или иначе тенденциозен” /11, 71/ дейді.

Қытай қағанына жансыздың әкелген хабарынан Низами шығармасындағы Ескендірі бейнесі нақты көрініс тапқан:

Жасырын зерттеген әлгі адам хабар берді,

Оның төрт құбыласы тең патша екендігінен.

Халқына қолы ашық, жомарт,

Адам бейнесіндегі періште.

Ақылды, байсалды, тым зерек,

Оңашада сөзге ашық, іс басында тұйық.

Оған Құдай риза, халықтың көңілінен шығады.

Басқаның тек жақсылығы жайлы айтады.

Біреудің қайғысына да немқұрайды карамайды.

Өте шыдамды, аз сөйлейді,

Кейде шыншылдығы тіп-түзу шыршадай /17, 1089-1090/.

Байқап отырғанымыздай, Низами Ескендірді бөтен жұрттың аузымен де көтермелей суреттеп, одан парасатты патша бейнесін сомдамақ болып барын салған. Адам бейнесіндегі періште! Жағымды кейіпкердің бейнесін ашу үшін мұндай теңеуден артық не керек?! Өте шыдамды. Жер-жаһанды қол астына қарату жолында шыдамдылық – қаһарман бойынан табылуға тиіс ең басты қасиет. Аз сөйлейді. Аз сөйлеп, көп тыңдау текті

адамның ғана қолынан келеді. Сөйлеудегі қысқалық нұсқалықпен ұштасып жатса, ол да асылдықтың белгісі.

Низами Ескендірді пайғамбар дәрежесіне жеткізіп жырлайды:

Тау мен өзеннен биік соған

Әлем оған мадақ жаудыратын.

Мадақпен бұл жаһаннан билік беріп,

Пайғамбарлық даңқпен сыйлық берген /9, 1378/

Е.А.Костюхин Низами Ескендірінің пайғамбарлығын өте жоғары бағалайды: “Высшая ступень развития Искандера – достижения им пророческого сана” /12, 77/.

Парсы тілінде жазылған шығармалардағы Ескендірдің шыққан тегін авторлардың ирандық етіп бейнелеуінің сырын белгілі шығыстанушы ғалым Е.Э.Бертельс те былайша түсіндіреді: “Но такое отрицание всех заслуг Александра, по-видимому, не могло удовлетворить высшие круги иранской аристократии. Политические воззрения ее покоились на своеобразной теократической основе: считалось, что законным правителем может быть лишь лицо, наделенное своего рода “божественной благодатью” (фарр), которая в царских родах наследственна. Захват престола Александром практически доказывал всю неосновательность этой теории и тем самым подрывал престиж носителей власти. Нужно было попытаться каким-либо способом включить Александра в число носителей “фарра” и так обосновать захват им престола царя царей” /13, 345/.

Е.Э.Бертельстің тұжырымдарынан орта ғасырлық парсы ақындарының неліктен Ескендірді жағымды кейіпкер етіп сипаттайтыны айқындала түседі.

Қорыта айтқанда, Александр Македонский мен Ескендір Зұлқарнайынды тұлға, екі басқа дәуірдің қаһармандары десек те, Шығыс ақындары шығармаларында олардың бейнелерінің әдеби синтезі жасалған. Олар тарихи қолбасшы Александр Македонский мен Құранда есімі аталып, сипатталатын Ескендір Зұлқарнайынның жайынан толық хабардар болған. Сөйтіп, парсы ақындары осы екі тұлға туралы мәліметтердің арасынан өздерінің көңілдерінен шыққан, жандары

қалаған сын мен сипатты өз кейіпкерлерінің бейнесін сомдауда шеберлікпен пайдалана білген. Жоғарыда айтылғандай, Ганжелік Низамидің “Ескендірنامه” поэмасындағы негізгі кейіпкер – Ескендір әділ патша, данышпан, және ол Құранда келтірілетін Ескендір Зұлқарнайынмен ұштастырылып пайғамбар дәрежесінде жырланады.

Абайдың классикалық Шығыс әдебиетімен сусындағанда осы ақындардың шығармаларынан нәр алып, өзінің шығармашылығына арқау еткені “Ескендір” поэмасынан айырықша анық аңғарылады. Өйтсе де, Абай жоғарыда аты аталған ақындардың шығармаларымен қатар тарихи шындықпен таныс болғаны шәксіз.

Абай таланты әбден толысып, ақындық кемелділікке жеткен шағында ауыз әдебиетінде кең тараған аңыз-эпсаналармен қатар тарихи шындық деректерді негіз етіп, өзінің ақындық ой-көрігінен өткізіп Ескендір бейнесінің еш боямасыз, шынайы бет-әлпетін жасады. Абай жырлаған Ескендір, Александр Македонский – тарихи тұлға. Ол – бос әсірелей жырлаудан ада, тарихи шындық шеңбері аясында сомдалған бірегей бейне. Суреткердің шынайы кейіпкер бейнесін сомдауы туралы айтқан П.В.Палиевский пікіріне Абайдың Ескендірі мысал бола алады: “Художник способен создать образ, почти не добавляя ничего к реальному лицу” /11, 86/.

***

1. Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.1. Алматы: Жазушы, 1985. – 496 б.

2. Гафуров Б.Г., Цибиукидис. Александр Македонский и Восток. – Москва: 1980. – 456 б.

3. Ф.Шахермайр. Александр Македонский. Москва: Главная редакция восточной литературы. Наука, 1984. – 384 с.

4. Бертельс Е.Э. Избранные труды. – Т. 4: Навои и Джами. – Москва: Наука, Глав. Ред. восточной литературы. – 1965. – 498 с.

5. Ф.А.Бойназаров. Проблемы традиции и современности// Образ и личность Александра Македонского. – Москва; Наука, 1990. – 272 с.

6. Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. Құраст. Н.Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 432 б.

7. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2004. – 296 б.

8. Коллиат-е хахим-е Низами-е Гандже-и// Хамсейе Низами-е Гандже-и. – До джелди. – Тегран: Рад, 1374. Джелде аввал. 786 с.

9. Коллиат-е хахим-е Низами-е Гандже-и// Хамсейе Низамие Ганджави. – До джелди. – Тегран: Рад, 1374. Джелде доввом. 1582 с.

10. Бертельс. Э.Э. Избранные труды. Низами и Фуззули. М: Изд. Вост. Лит. – 1962. – 554 с.

11. Теория литературы. В трех томах. – Т. 1. Москва: АН СССР, 1962. – 451 с.

12. Е.А.Костюхин. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиций (Просветительская поэма Абая об Искандере). Москва: 1972. – 188 с.

13. Бертельс Е.Э. Избранные труды. – Т. 4: Навои и Джами. – Москва: Наука, Глав. Ред. восточной литературы. – 1965. – 498 с.

***

В данной статье методом литературного сравнения рассматриваются сходства и различия образа Искандера в поэмах казахского поэта Абая «Ескендір» и персоязычного поэта Низами «Искандерنامه».

***

In the given article similarities and distinctions of figure of Iskander, in poems of Kazakh poet Abay “Iskander” and Persian Poet Nizami “Iskandername”, considered as a method of literary comparison.

Т.Г. Тагарова

ИСТОРИКО-ЭТНИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ

Исследования особенностей функционирования региональной литературы в условиях современной действительности привлекает все более пристальное внимание ученых. Освоение регионального литературного материала позволяет

получить, с одной стороны, наиболее полное представление о ее бытовании в том или ином конкретно этническом районе, а с другой, дает возможность решать проблемы отдельных жанров и исторических судеб литературы в целом.